

УДК 94(477):[174:168.3]

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2024.04.843>

КРИТЕРІЇ НАУКОВОЇ ЕТИКИ В ДИСКУСІЇ ЩОДО ПРОБЛЕМ ЕТНОГЕНЕЗУ УКРАЇНЦІВ

Василь БАЛУШОК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1362-8270>,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М.Т. Рильського НАН України,
вул. Грушевського, 4, 01001, м. Київ, Україна,
e-mail: grigras@i.ua

Мета статті: Звернути увагу на порушення етики в науковій дискусії. Запропоноване автором цих рядків вирішення проблеми етногенезу українців зустріло з боку опонента — Л. Залізняка критику, що суперечить засадам наукового дослідження і наукової етики. *Наукова новизна:* продемонстровано хибний шлях та недоброчесність дослідника у вивченні етногенезу. Адже критик виявляє незнання більшості теоретичних положень етнології, а етногенез вважає процесом безкінечного «народження» етносу, який триває аж до його «дезінтеграції». За Л. Залізником, усі великі етноси Європи зародилися 1500 р. тому. Це він бездоказово оголошує універсальним законом розвитку народів середньої смуги Європи, а висновки робить майже винятково на матеріалах археології, хоча аксіоматичним є застосування в етнологічних студіях комплексності та синтезу джерел. Критикуючи концепцію етногенезу українців автора цих рядків, Л. Залізник спотворює вжиті мною положення, складає з вирваних із контексту уривків нібито цілісні речення. Він оголошує опонента адептом сталінізму й російського шовінізму, приписує, буцімто заперечення внеску видатних українських учених у дослідження етногенезу українців, на підставі вживання мною загальновідомого в етнології поняття «метаетнічна спільнота», зображає прихильником так званої «давньоруської народності» тощо. *Висновки.* Метою Л. Залізняка є штучне витворення концепції українського «старшого брата» в масштабах усієї Слов'янщини. Сам же він у кращому випадку може бути визнаний лише популяризатором і компілятором, але аж ніяк не серйозним дослідником українського етногенезу.

Ключові слова: етногенез українців, етика дискусії, коректність, доброчесність.

Vasyl BALUSHOK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1362-8270>

PhD in History, Senior Research Fellow,
Maksym Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore Studies
and Ethnology

National Academy of Sciences of Ukraine,

4, Hrushevsky Str., 01001, Kyiv, Ukraine,

e-mail: grigras@i.ua

CRITERIA OF SCIENTIFIC ETHICS IN DEBATING THE ISSUE OF UKRAINIAN ETHNOGENESIS

The solution to the problem of the Ukrainian ethnogenesis hypothesized by the author of this article was fiercely criticized by Leonid Zalizniak who insists that it contradicts not only the principles of scientific research, but also scientific ethics. But, in fact, the opponent does not take into consideration either the theoretical foundations, the applied methods of scientific research, or the author's analysis of the cultural situation at times of the formation of the Ukrainian nation. He demonstrates ignorance of most of the theoretical basics of ethnology, does not realize the importance of the complex approach to investigating the sources of ethnogenesis, as well as he does not comprehend the notion of ethnogenetic synthesis. L. Zalizniak underestimates the role of ethnic identity in the formation of an ethnic community, considering ethnogenesis the process of the «birth» of an ethnic group. This process is actually endless, as it lasts up to the «disintegration» of a people. According to the concept of L. Zalizniak, all major European ethnic groups originated 1500 years ago. Having no arguments, he declares this process a universal law of the development of peoples living in the middle part of Europe. He draws his own conclusions grounded mostly on the archeological data, while it is now axiomatic to use the complex approach to the sources in ethnogenetic studies. Criticizing the concept of the Ukrainian ethnogenesis suggested by the author of this scientific issue, L. Zalizniak composes complete sentences from the abstracts drawn out of context, and, thus, attributes the following statements to V. Balushok: as to the existence of a formed state as a necessary counterpart of ethnogenesis, as to the author's alleged denial of the contribution of outstanding Ukrainian scientists to the study of the Ukrainian ethnogenesis. Besides, L. Zalizniak declares him an adept of the stalinism, russian chauvinism, and the like. L. Zalizniak refers to the well-known concept of «meta-ethnic community» in world ethnology, which is used by his opponent, and portrays him as a supporter of the so-called theory of «ancient Rus' nationality». Besides, having no reasonable grounds, he accuses the opponent of geographical determinism and attributing the beginning of Ukrainian ethnogenesis to a later period, etc. We consider L. Zalizniak's ultimate goal is to artificially create the concept of the Ukrainian «elder brother» on the scale of the entire Slavic land. The author himself, in our opinion, at best can be recognized only as a popularizer and compiler, but by no means a serious researcher of Ukrainian ethnogenesis.

Keywords: Ukrainian ethnogenesis, ethics of debates, correctness, integrity.

Вступ. Тема етногенезу українців нині є популярною серед вітчизняних науковців. Інтерес до неї зумовлюється подіями сучасності, коли українці ведуть війну не лише за свою землю та політичну незалежність, а й за власну історію. Важливість означеної теми дуже зростає в умовах розгортання процесу формування української модерної громадянської нації, який на наших очах вступив у завершальну стадію. Після зняття політико-ідеологічних табу, які раніше дуже утруднювали, а то й унеможлилювали справжній науковий пошук у царині етногенезу українців, нині відкрилися можливості для об'єктивних та неупереджених досліджень.

Екскурс в історію вивчення українського етногенезу показує, що була вона достатньо непростюю. На науковців, що так чи інакше торкалися проблеми походження українців, завжди впливала боротьба українського народу за незалежність — як на практиці, так і в царині ідеології та політики. Ця обставина об'єктивно зумовлювала то більшу, то меншу політизацію поглядів учених. Та все ж ціла плеяда українських науковців ХІХ — початку ХХ ст. — від Миколи Костомарова до Михайла Грушевського, заклала основи вивчення на сучасному рівні походження українців. У радянські часи, незважаючи на всі заборони й зашореність соціогуманітарної науки в СРСР, наукова думка українських учених продовжувала вирішувати пов'язані з означеною темою завдання. Причому це були праці не лише вчених з діаспори, таких як Наталя Полонська-Василенко чи Микола Чубатий [1; 2], а й сміливі виступи в умовах радянської дійсності Федора Шевченка і Михайла Брайчевського [3; 4]. Нині, після відновлення незалежності України, студії, що ставлять завданням виявити, як же сформувався український народ, поновилися. Назвемо праці Ярослава Дашкевича, Юрія Шевельова, Ярослава Ісаєвича, Володимира Барана, Степана Павлюка, Григорія Півторака, Костянтина Івангородського та ін. [5, с. 26—27; 6; 7, с. 22—43; 8; 9; 10; 11]. Така значна кількість учених, що взялися за дослідження українського етногенезу, зумовлює і різні підходи до вирішення проблеми. Частина науковців усе ж тривалий час продовжувала триматися імперської позиції, як, наприклад, Петро Толочко, відстоюючи існування в минулому так званої «давньоруської народності» [12].

Постановка проблеми. Різні погляди різних науковців на певну проблему в науці є нормою, як і різні шляхи, пропоновані для її вирішення. Нормою в науці є й наукові дискусії. Давно вироблена необхідна етика таких дискусій, а також далеко не вчора випрацьовані правила оформлення контроверсійності пропозованих рішень та сформульовані вимоги дотримання коректності й доброчесності при цьому. В переважній більшості науковці саме таким чином і поводяться — як у публікаціях, так і у виступах на різних зібраннях. А рубрики, присвячені науковим дискусіям, є чи не в більшості фахових журналів.

Однією з проблем, якою займається автор цих рядків, теж є етногенез українців. Так сталося, що головним конкурентом у цьому в мене виявився археолог-мезолітник Леонід Залізник. Ну, що ж, чим більше науковців займається дослідженням якоїсь проблеми, тим краще: здорова конкуренція сприяє об'єктивності її вирішення. Разом з тим мій опонент, який чи то сам собі присвоїв, чи й справді заробив серед широкого загалу славу визнаного та непомильного експерта з «україногенезу» (термін Л. Залізника), став виявляти агресивність, а розпочавши дискусію, швидко вийшов за рамки коректності та доброчесності. Цьому сприяла, судячи з усього, й моя серйозна помилка — відсутність у двох монографіях, присвячених формуванню українців, історіографічних оглядів [13; 14].

Мій опонент тим часом розгорнув справжню війну без правил, ще й стимулював до цього свого учня — Юрія Фігурного, у якого мені, до речі, довелося бути опонентом при захисті дисертації та навіть у дечому допомагати її завершувати. Так от, уже в книжці Ю. Фігурного з претензійною назвою «Фаховий аналіз проблеми походження українців і професійне вивчення українських етнічних, націєтворчих і державотворчих процесів...» [15] обидва (бо «спрямовуюча» рука Л. Залізника проглядає чітко) написали нісенітницю, далекі від справжньої наукової дискусії й від задекларованої теми, намагаючись прив'язати їх до моєї версії етногенезу. Зокрема, там ідеться про «тунінг у київському зоопарку», про розвиток українського етносу «стрімким реактивним польотом», про тлумачення французької приказки «се ля ві», про те, що «краще бути першим хлопцем на селі, чим останнім у місті» тощо. Особливо, на їхню думку, «фаховими» виглядають анекдоти з життя верб-

людів, якими розважає Ю. Фігурного його вчитель Л. Залізняк, та інша подібна «аналітика». А яким боком саме згаданого «фахового аналізу» стосується історія з «Глевахою (психлікарнею)», пацієнтом якої я чомусь мав стати в радянські часи [15, с. 29—30], взагалі не зрозуміло. Про книжку ж Ю. Фігурного лише скажу, що цей публіцистичний опус є прикладом доволі незграбного, проте патріотичного, маскування ідеології й політики під науку. Та й фахівцем з етнології Ю. Фігурного навряд чи можна назвати.

Отже метою статті є: звернути увагу на порушення етики в науковій дискусії.

Основна частина. Та звернімося до публікацій самого Л. Залізняка, особливо до останньої статті, метою якої, за його словами, є «аналіз двох монографій В. Балущка» [16, с. 95]. Така увага до моїх текстів мала б лестити авторові, адже далеко не всі науковці удостоюються честі вивчення їхніх праць колегами, якби не деякі «але». До них належить, найперше, те, що пан Залізняк справжнього аналізу моїх монографій чи статей не робить. Він серйозно не розглядає ні теоретичних засад, ні обраної методики мого дослідження, ні аналізу мною культурної ситуації в часи формування українського народу, ні багатьох інших аспектів, що було б для мене як автора вельми корисним. Та пан Залізняк зосереджується винятково на тому, щоб за будь-яку ціну спростувати мою версію, і для цього обирає прийоми, далекі від коректності дискусії. А взагалі, опонент демонструє (в інших публікаціях теж), вибачте, відверте незнання більшості положень етнологічної науки в цілому і, зокрема, її розділу, що займається вивченням етногенезу. Як буде показано далі, він геть не знає етнологічної теорії, не орієнтується в методиках етнологічних досліджень, не розуміє, що таке комплексність джерел вивчення етногенезу і для чого вона потрібна, та що таке етногенетичний синтез [Про методологію і методику сучасних етногенетичних студій див.: 4, с. 18—19; 17; 18; 19]. Ми не почуємо від нього й слова про такі головні парадигми сучасної етнології, як примордіалізм, конструктивізм, інструменталізм тощо, або яка різниця між етносом і етнічною групою, між субетносом та етнографічною групою, чим «етнічне» відрізняється від «етнографічного» й «етнокультурного» тощо [Див. про це: 20; 21].

Підхід пана Л. Залізняка вже з самого початку не виглядає правильним з точки зору етнології, адже ет-

нос є дуже складною багатокомпонентною системою, яка включає все багатоманіття матеріальної культури (господарство, знаряддя, замлеробський лад, тваринництво, ремесла, житла й господарські будівлі, форми поселень, одяг, засоби пересування тощо), обрядовість (календарну, громадську, родинну), народні знання, соціонормативну культуру та звичаєве право, мову, фольклор у його різноманітті, народне мистецтво, етнімію, а також неодмінно — ідентичність (самоусвідомлення), адже без такої самосвідомості етнічна спільнота існувати не може. І формування всього цього дослідники етногенезу зобов'язані ретельно аналізувати, для чого вироблені певні прийоми, правила та методи роботи. Й коли науковець, буває, помиляється в одному, то в іншому може робити правильний аналіз і висновки. Мій опонент же все це ігнорує. Але саме для того, щоб простежити формування всіх названих компонентів етносу, й потрібна обов'язкова комплексність джерел, а також неодмінне проведення їхнього синтезу. Л. Залізняк же, навіть там, де вдається до деяких прикладів етнокультурного характеру, робить це переважно, а то й майже винятково на матеріалах археології (напр., простежує ланцюжок археологічних культур і т. п.) [Див., напр., одну з книжок з найбільшою деталізацією викладу: 22]. Проте, на жаль, дослідницькі можливості археології, як відомо, не безмежні навіть стосовно матеріальної культури, а що вже казати про інші культурні сфери. До речі, всі без винятку книжки пана Залізняка, або ж розділи та параграфи в книжках, які присвячені безпосередньо етногенезові українців, дуже рідко, навіть у сумі, перевищують сотню сторінок. Справжнього аналізу формування означених компонентів українського етносу, з його багатющою традиційною культурою та різноманітними проявами етнічної ідентичності, там не знайдеш, як і не вмістити їх у сотню сторінок. Хтось може подумати, що положення Л. Залізняка в цих книжках дуже місткі, і вся інформація ховається за посиланнями, проте цих останніх, як на етногенетичне дослідження, таки мало, та й носять вони чи не переважно випадковий характер, оскільки автор майже не наводить праць, які б викладали, хоча б у концентрованому та узагальненому вигляді (що насправді часто й роблять), фактаж про названі компоненти етносу.

Отже, розгляньмо аргументацію Л. Залізняка, — як критичну, що стосується моїх публікацій, так і

його власні побудови в плані етногенезу українців. Починає пан Залізняк із деяких буцімто теоретичних положень, які насправді з етнологічною теорією не мають нічого спільного. Так, він доволі безапеляційно заявляє: «Україногенез відбувався в рамках універсальних законів розвитку народів середньої смуги Європи, які зародилися після падіння Римської імперії в умовах стабілізації, що настала після Великого переселення народів» [16, с. 96]. Що це за «універсальні закони» і хто їх сформулював, автор ніде не пояснює. Не заперечуючи проти того, що падіння Римської імперії та Велике переселення народів справді були значними віхами в історії, у тому числі етнічній, народів і країн Європи, все ж, гадаю, треба наводити необхідні посилання на відповідних авторів. Якщо ж означені «закони» є винаходом пана Залізняка, то їх треба належним чином аргументувати й довести. А цього, а також обґрунтування тих напрямків «передової світової (європейської) етнології», на які постійно киває пан Залізняк [23, с. 49—56], ми ніде в його публікаціях не зустрінемо, як і прізвищ авторитетів цієї «передової етнології». Адже ні А. Тойнбі, ні І. Лисяк-Рудницький, ні М. Костомаров, ні М. Грушевський, ні Л. Гумільов, ні інші названі ним у публікаціях вчені — практики і теоретики, при всій повазі, до таких не належать.

Далі Л. Залізняк заявляє: «У ранньому середньовіччі (VI—X ст.) молоді етноси середньовічної Європи, що зародилися і розвивалися під впливами Західної та Східної Римських імперій, проходили племінну фазу розвитку» [16, с. 96]. Називає він англійців, іспанців, французів, румунів та інших, включно з «русинами-українцями» й пояснює, що, мовляв, кожен з цих, відомих сьогодні етносів, складався «з кількох етнокультурно споріднених племен чи етнографічних груп». Але доведено на відповідному матеріалі, що ці племінні групи в ранньому Середньовіччі, допоки не консолідувалися у великі етноси-народи, — й були самі окремими етносами [7, с. 22—43; 24, с. 25]. До речі, неприпустимо плутати етнокультурні чи етнографічні спільності й етнічні, адже коли останні володіють самосвідомістю (ідентичністю) та усвідомлюють власну єдність і самостійність, то перші цим не володіють, своєї спільності й окремішності не усвідомлюють і етносами бути не можуть (напр., слов'яни, подольняни, наддніпрянці тощо в українців). Та пан Залізняк геть не визнає ролі ет-

нічної ідентичності чи самосвідомості. В цьому він, до речі, виявляє велику подібність до прихильників гаряче критикованої ним *теорії етносу*, але не в «бромлеевському» варіанті, а в «широкогоровському», первинному, вигляді, бо Юліан Бромлей, що завершив створення зазначеної концепції, роль етнічної самосвідомості вже визнавав, хоч і вважав її «вторинною» ознакою (Сергій Широкогоров іде на початку XX ст. уперше сформулював основні положення теорії етносу). До речі, серед західних етнологів, які, безумовно, належать до «передової етнології», прихильником якої оголошує себе Л. Залізняк, саме самосвідомості (ідентичності) надається головне, а то й виняткове значення [25]. До цього слід зазначити, що за Л. Залізником, усі великі етноси Європи мають вік 1500 років (адже народилися в середині першого тисячоліття). Насправді ж на сьогодні загально визнано, що завершення етногенезу європейських народів відбулося в ході об'єднувачих процесів, спрямованих на ліквідацію політичної роздробленості, починаючи переважно з часів зрілого чи пізнього Середньовіччя. Адже, як відзначає Ярослав Ісаєвич, «з цим були пов'язані і процеси етногенезу, а згодом націогенезу» [26, с. 8]. Тому закінчення їхнього етногенезу припадало на різний час, як і завершення політичних об'єднувачих процесів. Так, прийнято вважати, що англійці з'являються на XIV ст., іспанці — в кінці XV ст., росіяни — в XV—XVI ст., французи — в XVII—XVIII ст., італійці, румуни та німці — аж упродовж XIX ст. [27, с. 277, 286, 301, 306; 28; 29; 30].

До речі, якщо в названих монографіях я відносив завершення етногенезу українців, які тоді звалися «русь» у множині, і «русин» в однині, — на кінець XII — початок XIII ст. (до монгольського завоювання), то зараз вважаю, що дату закінчення формування українського («руського» — за першою самоназвою) народу треба відсунути до рубежу XIII/XIV ст. Хоч зазначена раніше дата теж може виявитися правильною, але саме на XIV ст. припадає надійна фіксація вживання самоназви «русь»/«русин» в середовищі різних верств південноруського населення, що було простежено Антіном Генсборським [31, с. 16—30]. А саме загальноприйнята самоназва вважається найчіткішим індикатором існування народу-етносу [32, с. 42—63; 20, с. 30; 33, р. 11—18]. До слова, висновки А. Генсборського та вашого

покірного слуги суголосьні з висновками не лише Михайла Браїчевського, на які я посилаюся в згаданих монографіях, але й Олександра Преснякова та Федора Шевченка (на них мою увагу звернув медієвіст Олександр Головка, який теж дійшов до аналогічних результатів) [Детально про все це див.: 4, с. 192; думка О. Преснякова [34] цит. за: 35, с. 11—12; 3, с. 370; 36, с. 38]. (Слід додати, що серед чинників завершення українського етногенезу в цих працях, як і в моїх публікаціях, не названі та не проаналізовані масштабні міграції, які періодично охоплювали всю територію, заселену протоукраїнцями. На цей чинник, що доповнював політичні чинники, звертає увагу Михайло Грушевський [37, с. 12—15], і це, на жаль, не було враховано означеними авторами).

А тепер про прямі підтасовки та обман, якими не гребує Л. Залізник у статті, де критикує мою версію етногенезу. Знову цитуємо опонента: «Василь Балушок, який, за його словами, ”єдиний, хто об’єктивно... і справді по-науковому дослідив проблему походження українського народу”» [16, с. 97]. Цієї фрази в дійсності у цілісному вигляді немає, оскільки пан Залізник *студив її з кількох частин*, з яких мені вдалося виявити лише кінець у статті в «Дзеркалі тижня», яку буцімто цитує пан Залізник. Судить самі, ось моя фраза в газеті: «Взагалі ж унікальність української ситуації, коли патріотичні й антиукраїнські сили перебувають у стані певної рівноваги, дає можливість справді по-науковому дослідити проблему походження українського народу» [38]. А ще в Л. Залізника читаємо мої слова, знову ж *вирвані з контексту*, що, мовляв, «для формування кожного народу важливим було охоплення території єдиною державою» [16, с. 97]. А тепер у контексті: «У формуванні етнічної самосвідомості головна роль належить мережі комунікацій, якою передається інформація про власну етнокультурну подібність і відмінність від сусідів. У доновітні часи, коли ані телебачення, ані газет не було, така інформація передавалася в основному торговими шляхами і, особливо, зусиллями державного апарату. Тому для формування кожного народу важливим було охоплення території єдиною державою» [38]. Звідси Л. Залізник виводить, що, мовляв, на думку В. Балушка, етнос не утворюється без держави, і в кількох абзацах спростовує «моє» твердження на матеріалах чукчів, евенків, бушменів та «найдавніших етнічних спільнот

верхнього палеоліту, мезоліту, неоліту, доби бронзи» [16, с. 97]. Але я ніде не тверджу, що лише держава є обов’язковою умовою появи етносу. Річ у тім, що у відповідності з інформаційною концепцією етнологічних спільнот [39, с. 20—40], усяка етнічна спільнота утворюється лише коли існує інформаційна мережа, якою передається між її співчленами етнічно значима інформація. А в Середньовіччі, з причини слабкого розвитку писемності, така мережа найкраще виникала на базі держави. В додержавній же, первісній, період базую для виникнення інформкомунікацій, які тоді були переважно усними, виступали мережі шлюбних зв’язків, загальноплемінні свята й церемонії тощо. Звідси висновок Л. Залізника, в якому проглядає певна зневага до опонента: «Складається враження, що “фаховий етнолог” сплутав два базових етнологічних поняття — **етнос і нація**» [16, с. 97] Проте ці поняття сплутав якраз пан Залізник, у чому переконають такі його слова: «На початку розвиненого середньовіччя (IX—X ст.) ці мовно та культурно споріднені племена консолідувалися в своїх перших державах і трансформувалися в аристократичні нації розвиненого середньовіччя, за Я. Дашкевичем» [16, с. 97]. Тут зазначу, що, по-перше, положення Ярослава Дашкевича про існування української нації вже у Київській Русі не поділяється більшістю дослідників, по-друге, нація є «базовим поняттям» не етнології, а націєлогії, а, по-третє, розвинене чи високе Середньовіччя історики починають із середини XI ст. [40].

Наступна, м’яко кажучи, неправда від пана Залізника стосується поняття «етногенетична ніша». Мій опонент пише, що я «в основу своїх уявлень про україногенез поклав концепцію етногенетичної ніші московського етnologa С. Арутюнова. Під зазначеним терміном останній мав на увазі обмежений регіон зі специфічними, але відносно однорідними природними умовами, в процесі адаптації до яких формується конкретний етнос» [16, с. 97—98]. Так от, Сергій Арутюнов до поняття «етногенетична ніша» не має стосунку. Цей, відразу зазначу, не вельми вдалий термін сконструював я сам, лише відштовхнувшись від неоеволюціоністської концепції про адаптивну роль культури, зокрема не тільки від праць С. Арутюнова, але й Маршала Салінса [41 (стаття вперше надрукована 1968 р.); 42]. А щодо визначення «етногенетичної ніші», то, за моїм формулюванням, вона має

включати не лише природно-географічний компонент, але й *значно вагоміший компонент соціокультурний*, якого Л. Залізник зовсім не називає, подаючи в такий спосіб мене географічним детерміністом.

Як уже було сказано, пан Залізник не визнає етнічної ідентичності, зокрема як критерію появи етносу, натомість він вигадав такий «новотвір», як «неперервна тяглість етнокультурного (етноісторичного) розвитку». Адже, окрім публікацій самого «етногенетика», цього ви не зустрінете ніде в «передовій світовій (європейській) етнології». Крім того, хоч у нього можна зустріти вказівки на необхідність виявлення згаданої «тяглості» методами різних наук¹, проте на практиці Л. Залізник визнає лише «археологічно доведену безперервну тяглість розвитку» [16, с. 99 та в інших публікаціях]. Цю «тяглість» він будує шляхом вишиковування ланцюжка археологічних культур, які вважаються слов'янськими: «...ранні слов'яни V—IX ст. (корчацька, пеньківська, лука-райковецька археологічні культури) насправді були праукраїнцями» [22, с. 75]. Тут варто нагадати, що чи не переважна більшість археологів не вважає правильним ставити знак рівності між археологічною культурою й етносом. А взагалі, лише на підставі археології судити про самосвідомість того чи іншого населення переважно просто неможливо [43; 44, с. 30; 45, S. 175]. Крім того, етногенез сучасних європейських народів достатньо повно задокументований, і археологія тут грає лише допоміжну роль (разом з лінгвістикою та іншими науками) для ранніх етапів.

Тепер погляньмо, що ж вкладає пан Залізник у розуміння поняття «етногенез». У відповідь на підтримку мною відомого положення про завершення в той чи інший час процесів формування народів, він пише, що «сам термін “завершення формування етносу” науково некоректний. На нашу думку, етноси — це своєрідні етнокультурні організми, які народжуються, проживають життєві фази дитинства, молодості, зрілості, старіють, дряхліють і неминуче дезінтегруються через асиміляцію іншими народами. Тому формування етносу ніколи не завершується і триває від його народження до дезінтеграції, асиміляції сусідніми етносами» [16, с. 98]. Ну як, шановні читачі, нікого не нагадує? — Як на мене, то це формулювання

¹ Саме такий підхід і справді застосовується в дослідженнях з етногенезу, про що йшлося вище.

Лева Гумільова, але цікаво, чому ж немає посилання? Аналогічне формулювання, тільки коротше, дає Надія Гаврилюк у «Словнику-довіднику з археології» [46, с. 80], де посилається на книгу Л. Гумільова «Географія етносу в історичний період» [47, с. 47]. Крім того, Л. Гумільов, формулюючи своє поняття етногенезу, мав на увазі формування всіх народів у всесвітньому масштабі, в усі часи. Проте якщо брати *конкретний* етнос, то геть незрозуміло, як може відбуватися «формування етносу» при його «дезінтеграції, асиміляції сусідніми етносами»?

Крім того, етнос є не «етнокультурним», а суспільним, соціальним чи етносоціальним організмом (існує й наука «етносоціологія»). Термін же «етнокультурність» не користується популярністю в «передовій світовій (європейській) етнології», проте дуже популярний в Росії. Можливо, Л. Залізник є прихильником прийнятої там у 1996 році, з метою приховування імперської асиміляторської її спрямованості щодо меншин, «Концепції державної національної політики», в якій «поняття “народ”, “національність” використовуються в етнокультурному значенні» [48, с. 34]?

Чергова підсумка пана Залізника стосується питання формування української мови. Так, він твердить: «Якщо до початку XIII ст. українців не було, то хто полишив на стінах Софії Київської написи староукраїнською мовою, що датуються XI—XII ст.? Чи мова з'явилася раніше від її носіїв? Абсурдність висновків свідчить про хибність твердження В. Балушка про народження українців на межі XII—XIII ст. Нагадаємо, що провідні українські лінгвісти (А. Кримський, Ю. Шевельов, О. Тараненко, В. Німчук, Г. Півторак та ін.) вже сто років стверджують, що коріння слов'янських мов, зокрема й української, сягають раннього середньовіччя. Виходить, українська мова проіснувала 7 століть без її носіїв, доки 1200 р., за В. Балушком, не народилися самі українці» [16, с. 99—100]. Коментуючи ці слова, нагадаю істину, яку знають уже студенти етнологи, що етногенез і глотогенез не збігаються. За прикладами далеко не треба йти: німецькою мовою розмовляють німці, австрійці, германошвейцарці, люксембуржці, ельзасці; румунською — румуни та молдовани; французькою — французи й валлони Бельгії тощо. І це їхні рідні мови, просто в них процес глотогенезу синхронно з завершенням етногене-

зу не проходив. А крім того, одна справа «коріння слов'янських мов», інша ж — уже сформовані мови. А оскільки я не лінгвіст, надам слово авторитетному мовознавцеві, якого згадує і опонент, — Григорію Півтораку: «Таким чином, рубіж XII—XIII ст. можна умовно визнати часом завершення формування української мови...», ознаками чого він називає занепад зредукованих голосних ъ, ь та фонетичні наслідки цього [49, с. 100—101].

У бажанні розчавити Балущка з його версією етногенезу українців, пан Залізняк приписує мені страшні політичні «гріхи»: оголошує адептом не лише Й. Сталіна, «а й марксистів К. Каутського та О. Бауера» (добре засвоїв капеересівські постулати!), а ще «мракобісів графа С. Уварова та президента путіна» тощо [16, с. 103, 105]. Маніпулюючи вживаними мною етнологічними термінами, «етногенетик» звинувачує мене у відданості так званій концепції «давньоруської народності», хоч я завжди був її противником. Він же, змішуючи науку з публіцистикою, гнівно заявляє: «У цій низці передсмертних конвульсій “концепції” ДНР («давньоруської народності». — В. Б.) версія україногенезу В. Балущка виглядає як чергова безперспективна спроба модернізації помираючого ідеологічного покруча сталінських етнологів та його адаптації до нових історичних реалій» [16, с. 101]. Припускаю, що абревіатура ДНР є натяком на відоме квазідержавне утворення на Донбасі. А серед вживаних мною суто професійних термінів Л. Залізняк особливо вхопився за дефініцію «метаєтнічна спільність», яку, не розуміючи етнологічної термінології, вважає видозміною назви «давньоруська народність». Але річ у тім, що терміном «метаєтнічна (meta-ethnicity) спільність» етнологи, включно з «передовими» західними, позначають спільноту, яка є надетнічною, оскільки до неї входить багато етносів (етнічних груп — у західних термінах) [50]. Наприклад, метаєтнічну спільноту складають усі етноси Індії, всі слов'янські етноси чи навіть усі народи Європи, всі народи Балкано-Карпатського регіону тощо.

Приписуючи мені відданість так званій «давньоруській народності», пан Залізняк виходить з моєї позитивної оцінки в згаданих монографіях досягнень створеної Юліаном Бромлеем у 1970—1980-х рр. етнологічної школи, яку я назвав «московською». Річ у тім, що в радянські часи лише в імперському

центрі СРСР (у Москві й Ленінграді) розвивалася етнологічна теорія, включно з етногенетичною. Українські ж етнографи, як вони офіційно звалися, як і інші гуманітарії (можливо, певною мірою окрім археологів) стараннями офіційної влади були приречені на хуторянство. Саме тому на початку 2000-х я, як і решта моїх українських колег, у питаннях методології й методики досліджень значною мірою слідували за російськими етнологами та лише починали переорієнтовуватися на західних авторитетів. Мої необережні слова виявилися прямо подарунком для Л. Залізняка, який ухопився за них, ігноруючи суть мого дослідження. А відтак, мій опонент оголосив, що В. Балущок, «у своїх етногенетичних побудовах солідаризується з адептами імперської версії етногенезу східних слов'ян часів пізнього сталінізму, в основі якої лежить пріснопам'ятна “колиска трьох братніх народів” давньоруська народність» [16, с. 101]. Цитувати мене він, звичайно, не став, оскільки нічого з того, в чому мене звинувачує, я не писав і не говорив. Але це маніпулятора не зупиняє. Для нього головне, що, як він твердить, «найбільшим “науковим здобутком” милої серцю В. Балущка російської імперської етнологічної школи, її “здоровим ядром” є пріснопам'ятна давньоруська народність, яка була колискою “триединого русского народа”» [16, с. 104]. Проте вся справа в тім, що до створення так званої концепції «давньоруської народності» та до пов'язаної з нею «пізньосередньовічної схеми етногенезу східних слов'ян» ні московська етнологічна школа, ні її лідер Ю. Бромлей (праці якого нині в РФ піддаються критиці), не причетні. І це відомо панові Залізняку, що засвідчують його слова в попередніх публікаціях: «...в радянські часи сформувалася пізньосередньовічна схема етногенезу східних слов'ян. Вона базується на концепції давньоруської народності, яку вперше сформулював В.В. Мавродін 1948 р.» [23, с. 51]. І створена вона була не московсько-ленінградськими етнологами (офіційно «етнографами»), а групою істориків і археологів, таких як Б. Греков, А. Насонов, К. Гуслий, Б. Рибаків, П. Третьяков, Л. Черепнін та ін., про що теж пише Л. Залізняк [22, с. 83—85]. З московських етнографів добромлеєвських часів так звану «давньоруську народність» відстоював українець Антон Козаченко, що й не дивно, зважаючи на те, як він у 1930-х ледве врятувався від

арешту втечею з України в російську «глибинку», а потім до «білокам'яної». Проте до групи вчених, яких я назвав «московською етнологічною школою», А. Козаченко не належав, він помер ще 1962 р., а Ю. Бромлей почав діяльність як директор Інституту етнографії АН СРСР аж 1966 р. А от очільник українських етнографів Кость Гуслистий змушений був брати деяку участь в обґрунтуванні існування так званої «давньоруської народності» (цікаво, як би у той страшний час повівся Л. Залізник?). А етнологи московської етнологічної школи в часи «пізнього сталінізму», коли вибудовувалася «теорія давньоруської народності», переважно, ще були замолодими; пізніше ж вони теоретичних розробок, пов'язаних з нею, в більшості уникали. Очевидно, не випадково. З московських етнографів 1970—1980-х рр. про «давньоруську народність» «за гуртом» писав Михайл Рабинович, не причетний до розробки теорії етносу, оскільки займався вивченням «феодалного міста», найбільше Москви.

Черговою неправдою Л. Залізняка є твердження стосовно моєї версії, що «з часом початку україногенезу дослідник (тобто я. — В. Б.) так і не визначився на сторінках двох своїх монографій» [16, с. 102]. Але насправді в мене цей час вказаний дуже чітко: «А початок етногенезу українців <...> ми відносимо до рубежу III—IV чвертей I тис. н. е.» [14, с. 50]. Це, до речі, раннє Середньовіччя, а не пізнє, яке приписує мені опонент, до того ж він, ополчившись проти моєї «етногенетичної ніші», чи то не зрозумів, чи то, бажаючи створити таке враження, не розгледів, що цілий розділ, де йдеться про неї, присвячений саме передісторії та початкові українського етногенезу, які я відношу до не менш давнього часу, ніж він сам [14, с. 48—86]. Та визнати це він не бажає, адже тоді не вдалася б інша його маніпуляція: «В. Балушок відніс ранньосередньовічну концепцію походження українців до “не наукових, а ідеологічно зумовлених”, тим самим звинувативши її фундаторів та численних прибічників (М. Грушевський, Я. Дашкевич, М. Брайчевський, М. Чубатий, В. Баран, Г. Півторак, Л. Залізник, Ю. Фігурний та багато ін.) в ідеологічній заангажованості» [16, с. 105]. Стосовно двох останніх — не буду розчаровувати опонента, проте ні М. Грушевського, ні М. Брайчевського, ні М. Чубатого, ні В. Барана, ні Г. Півторака я в «ідеологічній заангажова-

ності» не звинувачую ніде. Навпаки, я їхній послідовник. Позиції М. Брайчевського та Г. Півторака я дещо вище відзначав. Володимир Баран був рецензентом обох моїх монографій і брав участь у їхньому обговоренні. На праці М. Грушевського я всюди посилююся. Маю посилання й на Миколу Чубатого та Я. Дашкевича, хоч їхнім текстам, особливо другому з авторів, заполітизованість таки властива.

Висновки. Читаючи Л. Залізняка, виникає запитання: а навіщо йому потрібні всі ці агресивні напади на опонента, маніпуляції й навіть відверта неправда? Так от, коли ознайомитися з іншими його публікаціями, стає зрозуміло, що все це має на меті велику ура-патріотичну маніпуляцію, а саме витворення концепції українського «старшого брата», причому в масштабах усієї Слов'янщини. Адже етногенез слов'янських народів, який Л. Залізник чомусь називає «слов'яногенезом» (чи не нагадує слов'янофілів, з їхнім «все ми — браття славяне»?), на його думку, зводився до «виокремлення слов'янських народів із праслов'янського генетичного дерева, яке по суті є праукраїнським, оскільки ще з V ст. зростало на українських землях з центром на Волині» [22, с. 73; 51, с. 43]. Як бачимо, не потрібно і кадебістів, щоб скласти про нас специфічні анекдоти на зразок «українці були ще до мавп...». Не сумніваймося: наші «закляті старші брати» з держави-агресорки належно оцінюють такого роду українські аборигенні «теорії» в ході «гібридної» війни. До речі, передбачаючи можливі звинувачення в непатріотизмі, відповім, що моя, можливо, й недосконала, версія походження українців зовсім не передбачає, що Київська Русь не належить українській історії, як і у випадку з історією Франції чи Англії, де вважається, що події, більш ранні за появу французів та англійців, усе ж належать цим народам.

А пана Залізняка, з його агресивними фантазіями, звичайно, не можна назвати серйозним дослідником українського етногенезу. Це, в кращому випадку, популяризатор і компілятор, який часто навіть не наводить необхідних посилань, звідки ж він те чи інше положення взяв. А у сполученні з випадком запозичення Л. Залізником визначення етногенезу в Л. Гумільова, з'являється деяка підозра в тому, що мій опонент міг у когось тихенько «запозичити» у відомий спосіб і дещо інше. Таке припущення підтверджується абсолютно некоректним ве-

денням ним дискусії, що я спробував показати, і яка мала б відбуватися в рамках науковості та добросовісності, але вийшла далеко за їхні межі, оскільки включає з боку Л. Залізняка масу підтасовок, маніпуляцій і навіть відвертої неправди.

1. Чубатий М. *Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй*. Нью-Йорк; Париж: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1964. 159 с.
2. Polonska-Wasilenko N. *Zwei Konzeptionen der Geschichte der Ukraine und Russland*. München: Ukrainische Freie Universität, 1970. 72 S.
3. Шевченко Ф.П. Про деякі питання історії України. *Шевченко Ф.П. Історичні студії (До 100-річчя від дня народження)*. Ред. кол.: В. Смолій (голова), Г. Боряк, Л. Дубровіна та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 367—370.
4. Брайчевський М.Ю. *Походження Русі*. Київ: Наукова думка, 1968. 228 с.
5. Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України. *Україна. Наука і культура*. Київ: Знання, 1993. Вип. 26—27. С. 48—52.
6. Шевельов Ю. *Чому общерусский язык, а не виборська мова? : З проблем східнослов'янської глотогонії: Дві статті про постання української мови*. Київ: Вид. дім КМ Academia, 1994. 33 с.
7. Ісаєвич Я. *Україна давня і нова: народ, релігія, культура*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. 336 с.
8. Баран В. *Давні слов'яни*. Київ: Альтернативи, 1998. 336 с.
9. Павлюк С. *Етногенез українців: спроба теоретичної конструкції*. Львів: Інститут народознавства НАНУ, 2006. 247 с.
10. Півторак Г. *Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної коліски»*. Київ: Академія, 2001. 152 с.
11. Івангородський К.В. *Етнічна історія східних слов'ян у сучасній історіографії (український, білоруський і російський дискурси)*. Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2018. 422 с.
12. Толочко П.П. *Древнерусская народность: воображаемая или реальная*. Санкт-Петербург, 2005. 218 с.
13. Балашок В. *Етногенез українців*. Київ: ІМФЕ НАН України, 2004. 232 с.
14. Балашок В. *Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія*. Біла Церква: Видавець О.В. Пшонківський, 2008. 304 с.
15. Фігурний Ю. *Фаховий аналіз проблеми походження українців і професійне вивчення українських етнічних, націєтворчих і державотворчих процесів вченими відділу української етнології ННДІУ МОН України в кінці XIX — на початку XXI століття*. Київ: ННДІУ, 2011. 142 с.
16. Залізник Л. *Києворуська версія україногенезу: «за» і «проти»*. *Українознавство*. 2023. № 1. С. 93—107.
17. Клейн Л.С. Стратегія синтезу в дослідженнях по етногенезу (інтеграція наук і синтез джерел в розв'язанні проблем етногенезу). *Советская этнография*. 1988. № 4. С. 13—23.
18. Moore J.H. Putting Anthropology Back Together Again: The Ethnogenetic Critique of Cladistic Theory. *American Anthropologist*. 1994. Vol. 96. No 4. P. 925—948.
19. Hornborg A., Hill J. D. Introduction: Ethnicity in Ancient Amazonia. In: *Hornborg A. and Hill J.D. Ethnicity in Ancient Amazonia. Reconstructing Past Identities from Archaeology, Linguistics, and Ethnohistory*. Boulder: University Press of Colorado, 2011. P. 7—14.
20. Сміт Е.Д. *Національна ідентичність*. З англ. перекл. П. Таращук. Київ: Основи, 1994. 224 с.
21. Євтух В.Б. *Етнічність: енциклопедичний довідник*. Київ: Фенікс, 2012. 396 с.
22. Залізник Л. *Від склавинів до української нації*. Вид. друге, доп. Київ: Біб-ка українця, 2004. 253 с.
23. Залізник Л. Проблеми етногенезу українців з позицій сучасної європейської етнології. *Магістеріум. Археологічні студії*. 2001. Вип. 6. С. 49—56.
24. Арутюнов С.А. *Культуры, традиции и их развитие и взаимодействие*. Lewiston; Queenston; Lampeter: The Edwin Mellen Press, 2000. 385 с.
25. Posern-Zieliński A. *Koncepcje etniczności w amerykańskich studiach etnicznych. Lud: Rocznik Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego*. Wrocław, 1979. T. LXIII. S. 3—23.
26. Ісаєвич Я. *Княжа доба і середні віки: наскільки співпадають ці визначення. Княжа доба: історія і культура*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2007. Вип. 1. С. 3—12.
27. Брук С.И. *Население мира: Этнодемографический справочник*. Москва: Наука, 1981. 882 с.
28. *British History in depth: The Ages of English*. URL: https://www.bbc.co.uk/history/british/lang_gallery_04.shtml (Date of the application 28.04.2024).
29. Ададуrow В. *Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття)*. Львів: Вид-во Українського католицького ун-ту, 2002. 412 с.
30. Зеленчук В.С. *Проблеми внутрішньої структури етноса (румуни—молдаване). Музей. Традиції. Етнічність. XX—XXI вв. Матеріали Міжнародної наукової конференції, посвяченої 100-літтю Російського етнографічного музею*. Санкт-Петербург; Кишинев, 2002. С. 179—183.
31. Генсьорський А.І. Термін «Русь» (та похідні) в Древній Русі в період формування східнослов'янських народностей і націй. *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. Вип. 5. С. 16—30.
32. Крюков М.В. *Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза. Расы и народы*. Москва: Наука, 1976. Вып. 6. С. 42—63.

33. Woodman P. The Nature of the Endonym. *United Nations Group of Experts on Geographical Names. 25 Session Nairobi. 5–12 May. Working Paper 1*. 2009. P. 11–18.
34. Пресняков А.Е. Украина. *Вестник культуры и политики*. Петроград, 1918.
35. Пашуто В.Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Москва: Изд-во АН СССР, 1950. 333 с.
36. Головка О. Князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. 272 с.
37. Грушевський М. *Історія України-Руси*. Київ: Наукова думка, 1991. Т. I. 736 с.
38. Балашок В. Коли ж народився український народ? *Дзеркало тижня*. 2005. № 15. 22 квітня.
39. Арутюнов С.А. *Народы и культуры: развитие и взаимодействие*. Москва: Наука, 1989. 247 с.
40. Балух В., Коцур В. *Історія середніх віків: у 2-х т. Т. 2. Високе і пізнє Середньовіччя*. Чернівці: Наші книги, 2011. 616 с.
41. Sahlin M.D. Evolution: specific and general. *Anthropological Theory: A Sourcebook*. R.A. Manners, D. Kaplan eds. New Brunswick and London, 2009. P. 229–241.
42. Арутюнов С.А. Адаптивное значение культурного полиморфизма. *Этнографическое обозрение*. 1993. № 4. С. 41–56.
43. Арутюнов С.А., Хазанов А.М. Проблема археологических критериев этнической специфики. *Советская этнография*. 1979. № 6. С. 79–89.
44. Ковалевская В.Б. *Кавказ и аланы: века и народы*. Москва: Наука, 1984. 192 с.
45. Springer M. Zu den begrifflichen Grundlagen der Germanenforschung. *Abhandlungen und Berichte des Staatlichen Museums für Völkerkunde Dresden*. Berlin, 1990. No 44. S. 169–177.
46. Гаврилюк Н.О. Етногенез. *Словник-довідник з археології*. Ред., укл. та кер. авторс. кол. Н.О. Гаврилюк. Київ: Наукова думка, 1996. С. 80.
47. Гумилев Л.Н. *География этноса в исторический период*. Ленинград: Наука, 1990. 279 с.
48. Багновская Н.М. *Севрюки: население Северной земли в XIV–XVI вв.* Москва: Палеотип, 2002. 46 с.
49. Півторак Г. *Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски»*. Київ: Академія, 2001. 148 с.
50. Singh G. *Ethnic Conflict in India: A Case-Study of Punjab*. New York: Palgrave, 2000. 246 p.
51. Залізник Л. *Походження українців: між наукою та ідеологією*. Київ: Темпора, 2008. 104 с.
- Polonska-Wasilenko, N. (1970). *Two conceptions of the history of Ukraine and Russia*. Munich: Ukrainian Free University [in German].
- Shevchenko, F.P., Smoliy, V., & Boryak, H. (2014). On some questions of the history of Ukraine. In: *Shevchenko, F.P. Historical studies (To the 100th anniversary of his birth)* (Pp. 367–370) Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Brychevskiy, M.Yu. (1968). *Origin of Rus'*. Kyiv: Naukovadumka [in Ukrainian].
- Dashkevich, Ya. (1993). Echo of the ages: three views on the past and present of Ukraine. *Ukraine. Science and culture* (Vol. 26–27, pp. 48–52). Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
- Shevelyov, Yu. (1994). *Why the Obscherussky language and not the Vibchorus language? On the problems of East Slavic glottogony: Two articles on the emergence of the Ukrainian language*. Kyiv: Ed. House of KM Academia [in Ukrainian].
- Isaevich, Ya. (1996). *Ukraine, old and new: people, religion, culture*. Lviv: Institute of Ukrainian Studies named after I. Kryp'yakevych [in Ukrainian].
- Baran, V. (1998). *Ancient Slavs*. Kyiv: Alternatives [in Ukrainian].
- Pavlyuk, S. (2006). *Ethnogenesis of Ukrainians: an attempt at theoretical construction*. Lviv: Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences [in Ukrainian].
- Pivtorak, G. (2001). *The origin of Ukrainians, Russians, Belarusians and their languages: Myths and truth about three Slavic brothers from the «common cradle»*. Kyiv: Academy [in Ukrainian].
- Ivangorodskiy, K.V. (2018). *Ethnic history of Eastern Slavs in modern historiography (Ukrainian, Belarusian and Russian discourses)*. Cherkasy: Ed. Yu. Chabanenko [in Ukrainian].
- Tolochko, P.P. (2005). *Old Rus' nationality: imaginary or real*. St. Petersburg [in Russian].
- Balushok, V. (2004). *Ethnogenesis of Ukrainians*. Kyiv: IMFE NAS of Ukraine [in Ukrainian].
- Balushok, V. (2008). *Ukrainian ethnic community: ethnogenesis, history, ethnonym*. Bila Tserkva: Publisher O.V. Pshonkivskiy [in Ukrainian].
- Figurny, Yu. (2011). *Professional analysis of the problem of the origin of Ukrainians and professional study of Ukrainian ethnic, nation-building and state-building processes by scientists of the Department of Ukrainian Ethnology of the NNDIU of the Ministry of Education and Science of Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 21st century*. Kyiv: NNDIU [in Ukrainian].
- Zaliznyak, L. (2023). The Kyivan Russian version of Ukrainogenesis: «for» and «against». *Ukrainian studies*, 1, 93–107 [in Ukrainian].
- Klein, L.S. (1988). Strategy of synthesis in research on ethnogenesis (integration of sciences and synthesis of sources in solving problems of ethnogenesis). *Soviet ethnography*, 4, 13–23 [in Ukrainian].

REFERENCES

Chubaty, M. (1964). *Princeli Rus'-Ukraine and the emergence of three East Slavic nations*. New York; Paris: Scientific Society named after Shevchenko [in Ukrainian].

- Moore J.H. Putting Anthropology Back Together Again: The Ethnogenetic Critique of Cladistic Theory. *American Anthropologist*, 1994, vol. 96, no. 4, P. 925—948.
- Hornborg, A., & Hill, J.D. (Eds.). (2011). Introduction: Ethnicity in Ancient Amazonia. In: Hornborg, A., & Hill, J.D. *Ethnicity in Ancient Amazonia. Reconstructing Past Identities from Archaeology, Linguistics, and Ethnohistory* (Pp. 7—14). Boulder: University Press of Colorado.
- Smith, E.D. (1994). *National identity*. From English translation P. Taraschuk. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Yevtukh, V.B. (2012). *Ethnicity: an encyclopedic guide*. Kyiv: Phoenix [in Ukrainian].
- Zaliznyak, L. (2004). *From the Slavyns to the Ukrainian nation*. The second edition. Kyiv: Bib-ka Ukrainian [in Ukrainian].
- Zaliznyak, L. (2001). Problems of ethnogenesis of Ukrainians from the standpoint of modern European ethnology. *Magisterium. Archaeological studies*, 6, 49—56 [in Ukrainian].
- Arutyunov, S.A. (2000). *Cultures, traditions and their development and interaction*. Lewiston; Queenston; Lampeter: The Edwin Mellen Press [in Russian].
- Posern-Zielinski, A. (1979). Concepts of ethnicity in American ethnic studies. *Lud: Yearbook of the Polish Ethnological Society* (Vol. LXIII, pp. 3—23). Wrocław [in Polish].
- Isaevich, Ya. (2007). The princely age and the Middle Ages: how do these definitions coincide. *Princely age: history and culture*. Lviv: Institute of Ukrainian Studies named after I. Kryp'yakevych, 1, 3—12 [in Ukrainian].
- Brook, S.I. (1981). *World population: Ethnodemographic directory*. Moscow: Nauka [in Russian].
- British History in depth: The Ages of English*. Retrieved from: https://www.bbc.co.uk/history/british/lang_gallery_04.shtml (Date of the application 28.04.2024).
- Adadurov, V. (2002). *History of France. The royal state and the creation of the nation (from the beginning to the end of the 18th century)*. Lviv: Ukrainian Catholic University Publishing House [in Ukrainian].
- Zelenchuk, V.S. (2002). Problems of the internal structure of the ethnic group (Romanians-Moldavians). *Museum. Traditions. Ethnicity. XX—XXI centuries Materials of the International Scientific Conference dedicated to the 100th anniversary of the Russian Ethnographic Museum* (Pp. 179—183). Saint Petersburg; Chisinau [in Russian].
- Gensyorsky, A.I. (1962). The term «Rus» (and its derivatives) in Ancient Rus during the formation of East Slavic peoples and nations. *Research and materials on the Ukrainian language*, 5, 16—30 [in Ukrainian].
- Kryukov, M.V. (1976). Evolution of ethnic identity and the problem of ethnogenesis. *Races and peoples*, 6, 42—63 [in Russian].
- Woodman, P. (2009). The Nature of the Endonym. *United Nations Group of Experts on Geographical Names. 25 Session Nairobi. 5—12 May. Working Paper 1* (Pp. 11—18).
- Presnyakov, A.E. (1918). Ukraine. *Bulletin of culture and politics*. Petrograd [in Russian].
- Pashuto, V.T. (1950). *Essays on the history of Galician-Volyn Rus*. Moscow: Publishing House of the USSR Academy of Sciences [in Russian].
- Golovko, O. (2017). *Prince Mstislav Mstislavich «Udatny» and his era*. Kamianets-Podilskyi: Axiom [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. (1991). *History of Ukraine-Rus* (Vol. 1). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Balushok, V. (2005, april 22). When was the Ukrainian nation born? *Mirror of the week*, 15 [in Ukrainian].
- Arutyunov, S.A. (1989). *Peoples and cultures: development and interaction*. Moscow: Nauka [in Russian].
- Balukh, V., & Kotsur, V. (2011). *History of the Middle Ages: in 2 vol. (Vol. 2: High and late Middle Ages)*. Chernivtsi: Our Books [in Ukrainian].
- Sahlins, M.D., Manners, R.A., & Kaplan, D. (2 eds.). (2009). Evolution: specific and general. *Anthropological Theory: A Sourcebook* (Pp. 229—241). New Brunswick and London.
- Arutyunov, S.A. (1993). Adaptive significance of cultural polymorphism. *Ethnographic review*, 4, 41—56 [in Russian].
- Arutyunov, S.A., & Khazanov, A.M. (1979). The problem of archaeological criteria of ethnic specificity. *Soviet ethnography*, 6, 79—89 [in Russian].
- Kovalevskaya, V.B. (1984). The Caucasus and Alans: centuries and peoples. Moscow: Nauka [in Russian].
- Springer, M. (1990). On the conceptual foundations of Germanic research. *Treatises and reports from the Dresden State Museum of Ethnology*, 44, 169—177 [in German].
- Gavrilyuk, N.O. (Ed.). (1996). Ethnogenesis. *Archeology reference dictionary* (P. 80). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Gumilyov, L.N. (1990). *Geography of an ethnic group in the historical period*. Leningrad: Nauka [in Russian].
- Bagnovskaya, N.M. (2002). *Sevryuks: the population of the Seversk land in the XIV—XVI centuries*. Moscow: Paleotype [in Russian].
- Pivtorak, G. (2001). *The origin of Ukrainians, Russians, Belarusians and their languages: Myths and truth about three Slavic brothers from the «common cradle»*. Kyiv: Academy [in Ukrainian].
- Singh, G. (2000). *Ethnic Conflict in India: A Case-Study of Punjab*. New York: Palgrave.
- Zaliznyak, L. (2008). *The origin of Ukrainians: between science and ideology*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].